

ПРЕВЕНЦІЯ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

КАЛАУР Іван Романович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент НАПрН України

<https://orcid.org//0000-0003-1736-6175>

ЗАЙЦЕВА-КАЛАУР Інна В'ячеславівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету

<https://orcid.org/0000-0001-5924-5844>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.1.80>

Статтю присвячено комплексному дослідженню превенції позбавлення батьківських прав як одного з ключових напрямів функціонування системи захисту прав дитини. Актуальність теми зумовлена необхідністю зміщення акценту з реагування на вже наявні порушення прав дитини до запобігання їх виникненню шляхом ефективної діяльності уповноважених органів і служб. У роботі проаналізовано доктринальні підходи вітчизняних вчених щодо правової природи позбавлення батьківських прав, підстав його застосування та ролі держави у втручанні в сімейні відносини з метою забезпечення найкращих інтересів дитини.

Досліджено діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які беруть участь у процесі позбавлення батьківських прав. Увагу також приділено ролі суду як центрального елемента механізму позбавлення батьківських прав, який здійснює оцінку доказів, враховує висновки органів опіки та піклування та приймає остаточне рішення з урахуванням інтересів дитини.

У статті також розглянуто зарубіжний досвід організації превентивної діяльності у сфері захисту прав дитини, зокрема практики європейських держав та США, де значна увага приділяється ранньому втручанню, міжвідомчій взаємодії, програмам підтримки сім'ї та обов'язковим заходам соціальної роботи з батьками до звернення до суду. На підставі порівняльно-правового аналізу встановлено, що в Україні превентивна складова у справах про позбавлення батьківських прав реалізується недостатньо ефективно та має переважно фор-

мальний характер, що зумовлює необхідність її подальшого вдосконалення.

Узагальнено проблеми правозастосовної практики у цій сфері та обґрунтовано пропозиції щодо підвищення ефективності превентивної діяльності, зокрема шляхом посилення ролі соціальних служб, удосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії, впровадження програм підтримки сім'ї та адаптації позитивного зарубіжного досвіду до національної правової системи.

Ключові слова: позбавлення батьківських прав, превенція, захист прав дитини, найкращі інтереси дитини, органи опіки та піклування, соціальні служби, судова практика, міжнародний досвід, соціальна робота з сім'єю.

Постановка проблеми

Забезпечення належного захисту прав дитини є одним із ключових завдань сучасної держави, що особливо актуалізується у сфері сімейних відносин. Інститут позбавлення батьківських прав традиційно розглядається як крайній захід впливу на осіб, які не виконують або неналежно виконують свої обов'язки щодо виховання дитини, але він використовується на практиці, адже система превентивної соціальної підтримки неблагополучних сімей ще не розвинута до кінця в Україні. Його застосування безпосередньо пов'язане з втручанням держави у приватну сферу, що обумовлює необхідність забезпечення балансу між захистом інтересів дитини та збереженням сімейного середовища.

У вітчизняній науковій доктрині питання позбавлення батьківських прав досліджувалося у різних площинах, зокрема через призму підстав, порядку застосування та юридичних наслідків цього правового способу захисту прав дітей. Водночас недостатньо уваги приділяється превентивній складовій, яка повинна передувати застосуванню такого крайнього заходу. На практиці діяльність у цій сфері здебільшого має реагуючий характер, коли втручання здійснюється вже після виникнення істотних порушень прав дитини, що значно ускладнює можливість збереження сім'ї, але при цьому збереження сім'ї має більше позитивний вплив на стан інституту сім'ї у державі.

Система захисту прав дитини в Україні охоплює сукупність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована на виявлення сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм відповідної допомоги та запобігання негативним наслідкам для дитини. Разом із тим ефективність реалізації превентивної функції цих інституцій залишається дискусійною та потребує додаткового наукового осмислення.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про наявність більш розвинених моделей превенції, у межах яких особлива увага приділяється ранньому втручанням, міжвідомчій взаємодії та комплексній підтримці сім'ї. У таких підходах превентивна діяльність спрямована на недопущення підстав для застосування інституту позбавлення батьківських прав. Це зумовлює необхідність дослідження шляхів імплементації відповідних заходів у національну практику.

У контексті тематики цього дослідження не можливо не звернути увагу на сумну статистику справ про позбавлення батьківських прав у судовій практиці. Зокрема, щороку в Україні задовольняється близько 8000 такого роду звернень, що свідчить про масштабність застосування цього інституту та необхідність забезпечення належного захисту прав дитини при його реалізації. Це, у свою чергу, актуалізує потребу у виробленні єдиних підходів до тлумачення та застосування принципу найкращих інтересів дитини. [1]

Аналіз наукових публікацій

На питання щодо позбавлення батьківських прав звертали увагу в юридичній літературі такі вчені як: Л. М. Баранова, Г. В. Борисо, В. А. Ватрас, О. В. Воронянський, Л. В. Красицька, М. В. Логвінова, Я. С. Мошинська, А. С. Новосад, А. С. Олійник, В. В. Семиполец, В. І. Труба та інші науковці.

Метою статті є дослідження превенції позбавлення батьківських прав як напряму діяльності у сфері захисту прав дитини, аналіз проблем правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Одним із ключових принципів сучасного сімейного права є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, який виступає фундаментальним орієнтиром при регулюванні сімейних відносин, зокрема у справах про позбавлення батьківських прав. У контексті превенції такого заходу його значення проявляється не лише під час судового розгляду, а й на етапі діяльності органів та служб, спрямованої на запобігання виникненню підстав для втручання держави у сімейні відносини. Саме орієнтація на інтереси дитини зумовлює необхідність своєчасного виявлення ризиків, проведення соціальної роботи з батьками та застосування заходів, спрямованих на збереження сімейного середовища.

У міжнародному праві цей принцип закріплений, зокрема, у Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами, адміністративними або законодавчими органами, першочергова увага повинна приділятися найкращим інтересам дитини. Таке положення визначає загальний стандарт, який має враховуватися не лише при прийнятті судових рішень, а й при формуванні превентивної політики у сфері захисту прав дитини. [2]

Застосування такого принципу стає більш «складнішим» для сталої судової практики в сучасному світі, у зв'язку з тим, що

«найкращі» інтереси дитини можуть мати динамічний характер та змінюватись навіть в рамках одного судового процесу.

У національному законодавстві України цей принцип хоч і знайшов своє відображення, але водночас законодавець не надає чіткого визначення поняття «найкращі інтереси дитини», що зумовлює необхідність його тлумачення у правозастосовній практиці з урахуванням конкретних обставин кожної справи.

Особливої складності застосування цього принципу набуває у справах про позбавлення батьківських прав. Це пояснюється тим, що у таких випадках суд повинен оцінити поведінку батьків, ступінь загрози для дитини, можливість виправлення ситуації без застосування крайнього заходу, а також наслідки позбавлення батьківських прав для подальшого життя дитини. На стадії судового захисту прав дитини не завжди вдається уникати механізму позбавлення батьківських прав, особливо якщо вже були грубі порушення прав дитини.

Те що можливо було б виправити за допомогою превентивної діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, або недержавних органів у сфері охорони та захисту прав дитини на «початковому» етапі, вже неможливо виправити на стадії судового розгляду, саме тому актуальність питання реформації роботи таких органів є наявним і в наш час.

Починати розгляд превентивної діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування доцільно з Національна поліція України, яка часто виступає першим індикатором наявності проблем у сім'ї та необхідності реагування з боку уповноважених органів. Саме на цьому етапі формується підстава для подальшої роботи з сім'єю та вжиття заходів превентивного характеру.

Така діяльність є більш розвиненою у сфері запобігання дитячій злочинності, ніж у сфері надання соціальної допомоги батькам, що свідчить про наявність дисбалансу у функціонуванні системи захисту прав дитини. Разом із тим вже є потенційна основа для розвитку превентивного напрямку у сфері запобігання позбавленню батьківських прав.

Як зазначив Іщенко І. В., превенція і соціальна робота є взаємопов'язаними. Для з'ясування кола органів та служб, що формують і реалізують ювенально-превентивну політику, доцільним є звернення до законодавства у сфері соціального забезпечення сім'ї та дитинства, запобігання соціальним деформаціям (зокрема, дитячій бездоглядності, бродяжництву), а також протидії насильству та правопорушенням за участю або стосовно дітей. До таких органів належать, зокрема, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у відповідних сферах, у тому числі Міністерство внутрішніх справ України. [3]

Це логічно підводить до висновку, що діяльність таких органів має бути зорієнтована не лише на реагування вчинених а й на своєчасне виявлення ризиків і здійснення превентивних заходів. Саме узгодженість дій цих інституцій визначає ефективність реалізації ювенально-превентивної політики та зниження кількості випадків позбавлення батьківських прав.

Повертаючись до діяльності Національна поліція України, слід зазначити, що вона відіграє важливу роль на ранніх етапах виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Зокрема, підрозділи поліції, здійснюючи превентивну (профілактичну) діяльність, часто першими фіксують факти домашнього насильства, неналежного виконання батьківських обов'язків або інші обставини, що можуть свідчити про загрозу правам та інтересам дитини.

Дуже важливим є налагодження ефективного механізму взаємодії між поліцією та органами опіки і піклування, а також іншими структурними елементами системи захисту прав дитини. Йдеться про своєчасне передання інформації щодо сімей, які потребують превентивного втручання та соціальної підтримки, ще до виникнення підстав для застосування крайніх заходів, зокрема позбавлення батьківських прав.

Це б дозволило забезпечити раннє реагування, організацію соціального супроводу сім'ї, проведення профілактичної роботи з батьками та, як наслідок, зменшення ризиків вчинення тяжких правопорушень щодо

дітей. Відтак діяльність поліції має розглядатися не лише як правоохоронна, але й як складова превентивного механізму у сфері захисту прав дитини.

На наступному етапі більш ефективно повинні реагувати соціальні служби, органи опіки та піклування й інші органи, які можуть долучатися не лише до фіксації встановлених порушень, а й до надання соціальної підтримки батькам з метою запобігання позбавленню їх батьківських прав.

Українські дослідники вже намагалися сформулювати цілісне бачення ювенальної системи захисту прав дітей, яка є досить розгалуженою. Так, В. О. Закриницька зазначає, що до такої системи входять чотири групи: загальнополітичні суб'єкти (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України), які формують державну політику та вирішують стратегічні питання у сфері соціального захисту сім'ї, дітей та молоді; органи, на які покладено безпосередній обов'язок щодо реалізації державної політики у цій сфері; інші органи державного управління, які здійснюють управління окремими соціально-захисними напрямками державної соціальної політики; а також органи недержавного управління [4].

Якщо говорити про цілісну реформацію, то проблема з соціальною роботою виникає саме на двох останніх групах, державні органи, які здійснюють управління окремими соціально-захисними напрямками державної соціальної політики, а також органи недержавного управління.

Отож сьогодні існує потреба удосконалення діяльності органів опіки та піклування, служб у справах дітей і центрів соціальних служб з метою зниження кількості випадків позбавлення батьківських прав за допомогою механізмів превенції. Така реформа має бути спрямована на забезпечення батьків належною соціальною підтримкою, яка включає не лише матеріальну допомогу, а й інформаційну, психологічну та виховну. За основу для розвитку зазначеного напрямку Україна могла б використати європейську або американську модель превентивної діяльності у сфері захисту прав дитини.

Як свідчить зарубіжний досвід, зокрема практика США, система захисту прав дити-

ни орієнтована передусім на превентивну роботу з сім'єю. Так, відповідно до положень Family First Prevention Services Act, державна політика спрямована на запобігання вилученню дітей із сім'ї шляхом фінансування програм підтримки батьків та надання їм соціальних послуг ще до звернення до суду. Соціальні служби здійснюють оцінку ризиків, проводять роботу з батьками, застосовують індивідуальні плани безпеки, а також забезпечують психологічну, освітню та іншу підтримку сім'ї. Такий підхід спрямований на збереження сімейного середовища для дитини та мінімізацію випадків позбавлення батьківських прав [5].

Варто зазначити, що в Україні діє Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», однак у ньому зацентровано увагу на роботі з дітьми, на виявленні критеріїв їх соціальної незахищеності, надаючи перевагу захисту їх прав. Водночас у законодавчому акті недостатньо конкретизовано окремі види соціальної роботи із сім'ями, а головне відсутнє належне нормативно-правове регулювання обов'язкової роботи з батьками у справах, які потенційно можуть завершитися позбавленням батьківських прав [6].

Практика свідчать, що у більшості випадків порушення прав дітей, дитяча злочинність та інші життєві ситуації, за яких виникає потреба у захисті їх прав, значною мірою зумовлені неналежним виконанням батьками своїх обов'язків щодо утримання, виховання, розвитку та захисту дітей. Через що, системна і кваліфікована робота з батьками, яка направлена на підтримку сім'ї та стабілізацію сімейних відносин є запорукою уникнення складних життєвих ситуацій, у яких може опинитися дитина.

Європейський досвід також свідчить про більш розвинений підхід до превенції у сфері захисту прав дитини, де ключовий акцент робиться на підтримці сім'ї ще до виникнення підстав для судового втручання. Так, у Польщі відповідно до положень Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej передбачено комплексну систему заходів, спрямованих на відновлення здатності сім'ї до належного виконання виховних функцій [7].

Не останню роль відіграє інститут асистента сім'ї (*asystent rodziny*), який здійснює індивідуальну роботу з батьками, надає їм соціальну, психологічну та організаційну підтримку, сприяє подоланню складних життєвих обставин і забезпеченню належних умов для виховання дитини. Також у системі превенції функціонують судові куратори (*kuratorzy sądowi*), які здійснюють нагляд та виховний вплив на сім'ї, що перебувають у групі ризику [7].

Польська модель діяльності державних і недержавних органів, спрямована на зниження випадків позбавлення батьківських прав, має великий потенціал для впровадження в Україні як у межах євроінтеграційних процесів, так і в контексті покращення охорони і захисту прав дітей. Належна соціальна робота з такими сім'ями, з одного боку, потребує відповідного фінансування, а з іншого — може розглядатися як засіб економії бюджетних коштів. Кожна дитина, яка залишається у сім'ї з батьками, не переходить на повне державне забезпечення, а також отримує можливість виховуватися у сімейному середовищі, що є більш сприятливим для її розвитку порівняно з дитячими будинками та іншими установами, які виконують функції захисту дітей.

В Україні покращення ситуації щодо запобігання випадків позбавлення батьківських прав необхідно починати з модернізації національного законодавства, беручи до уваги дієвий досвід світових інституцій та враховуючи виклики, що зумовлені війною, а також масштабною міграцією українців у середині країни та їх виїздом за кордон. Така законодавча синергія є складним державницьким завданням, однак сприятиме розвитку сімейного законодавства, законодавства у сфері захисту і охорони прав дітей та формуватиме позитивні тенденції утвердження принципу найкращих інтересів дитини. Водночас, розвиток національного законодавства у сфері соціальної роботи з батьками допоможе сформувати усталену судову практику та підвищить ефективність судового розгляду такої категорії справ, оскільки суди матимуть чітку палітру фактичних обставин справи, зокрема щодо характеристики батьків та їх прагнення зберегти батьківські права.

У контексті розгляду питання позбавлення батьківських прав необхідно також зважувати на психологічні аспекти судового процесу під час розгляду справ про позбавлення батьківських прав, оскільки розгляд справ цієї категорії передбачає активне залучення спеціальних знань, зокрема шляхом призначення відповідних експертиз та отримання висновків фахівців — психологів, представників органів опіки та піклування, а також інших спеціалістів, діяльність яких пов'язана із захистом прав та інтересів дітей [8]. Для дитини такий процес є складним з психологічної точки зору. Водночас, як влучно зазначають українські дослідники, суд повинен переконатися в тому, що дитина має можливість висловити свою точку зору, не перебуваючи під тиском, що, безумовно, ускладнює розгляд справ цієї категорії [9].

Висновки

Підсумовуючи розгляд питання превенції позбавлення батьківських прав необхідно зауважити, що для розвитку сучасної системи захисту прав дитини у нашій державі необхідно вивчати і запозичувати дієву міжнародну практику запобігання позбавленню батьківських прав та зосереджувати зусилля на роботі з проблемними сім'ями на рівні територіальних громад у комплексному поєднанні з роботою відповідних державних органів, залишаючи судове втручання як крайній захід, лише у випадках грубих порушень прав дитини, жорстокого поводження, а також у справах, де робота з батьками не може запобігти позбавленню їх батьківських прав.

Удосконалення національної практики має полягати у посиленні превентивної складової діяльності відповідних органів і служб, розвитку механізмів соціальної роботи з батьками, а також забезпеченні суду повною та об'єктивною інформацією для прийняття рішень з урахуванням найкращих інтересів дитини. Реалізація зазначених підходів сприятиме підвищенню ефективності захисту прав дитини та зменшенню кількості випадків позбавлення батьківських прав.

SUMMARY

The article is devoted to a comprehensive study of the prevention of termination of parental rights as one of the key directions of the functioning of the child protection system. The relevance of the topic is обусловлена the need to shift the focus from responding to existing violations of children's rights to preventing their occurrence through the effective activity of authorized bodies and services. The paper analyzes doctrinal approaches of domestic scholars regarding the legal nature of termination of parental rights, the grounds for its application, and the role of the state in interfering in family relations in order to ensure the best interests of the child.

The activities of state authorities and local self-government bodies involved in the process of termination of parental rights are examined. Particular attention is also paid to the role of the court as a central element of the mechanism for termination of parental rights, which evaluates evidence, takes into account the conclusions of guardianship authorities, and makes a final decision taking into account the interests of the child.

The article also considers foreign experience in organizing preventive activities in the field of child protection, in particular the practices of European states and the United States, where significant attention is paid to early intervention, interagency cooperation, family support programs, and mandatory social work measures with parents prior to court proceedings. Based on a comparative legal analysis, it is established that in Ukraine the preventive component in cases of termination of parental rights is implemented insufficiently effectively and is largely formal in nature, which necessitates its further improvement.

The problems of law enforcement practice in this area are summarized, and proposals are substantiated to improve the effectiveness of preventive activities, in particular by strengthening the role of social services, improving mechanisms of interagency cooperation, introducing family support programs, and adapting positive foreign experience to the national legal system.

Keywords: termination of parental rights, prevention, child protection, best interests of the child, guardianship authorities, social services, judicial practice, international experience, family social work.

Література

1. Щороку в українських судах задовольняють близько 8000 справ про позбавлення батьківських прав жовтня 2023. URL: https://dubnorda.rv.gov.ua/news/shchorokuy-ukrainskykh-sudakh-zadovolniaiut-blyzko-8000-sprav-pro-pozbavlennia-batkovskykh-prav-tobto-tysiachi-ditei-v-ukraini-shchorokupotrebiut-tymchasovoho-ta-podalshohosimeinoho-vlashtuvannia?utm_source.

2. Конвенція про права дитини від 20.11.198. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

3. Іщенко І. В. Дослідження місця підрозділів Національної поліції в системі органів і служб у справах дітей щодо здійснення ювенальної превенції // *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 309–313. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f52fc0ee-c509-42c1-810b-c2eb41c2a834/content>

4. Закриницька В. О. Адміністративно-правові засади управління у сфері соціального захисту сім'ї, дітей та молоді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Х., 2014. 26 с.

5. Family First Prevention Services Act: Detailed Summary // Children's Defense Fund.

2018. URL: <https://www.childrensdefense.org/wp-content/uploads/2023/08/family-first-detailed-summary.pdf>

6. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-ІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>

7. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej z dnia 9 czerwca 2011 r. // Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20111490887/T/D20110887L.pdf>.

8. Мошинська Я. С. Підстави позбавлення батьків батьківських прав за сімейним законодавством України // *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.).

9. Бичкова С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав: дис. ... д-ра філософії: 053 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021.